

Ja Nēē Du'u ku Mjadēt Mnējwē'ēwēt

Ja kunaax pi'ik'ēna'k Nēwaamp Kuwaambē mēdyibē ja
México naax jootypē ajxy myēt

Mixe bajo. San Juan Guichicovi, Istmo de Tehuantepec

Jimë pi'ik'ënak tu'uk yo'oy tu'u jooty ma ja jëya'ay ajxy jëjwidsë'ë ñë'ëgë naxë'ëyën, kopk yajmëdyaakëp ñëkxy a jimë tuk libro tu'uk pyëknëkxy ja du'un në'ëjaayë'ëybë “ja pi'ik'ëna'kë Nëwaamp Kuwaambë” a tajëp maayëp jëdu'un yajmëdya'aky.

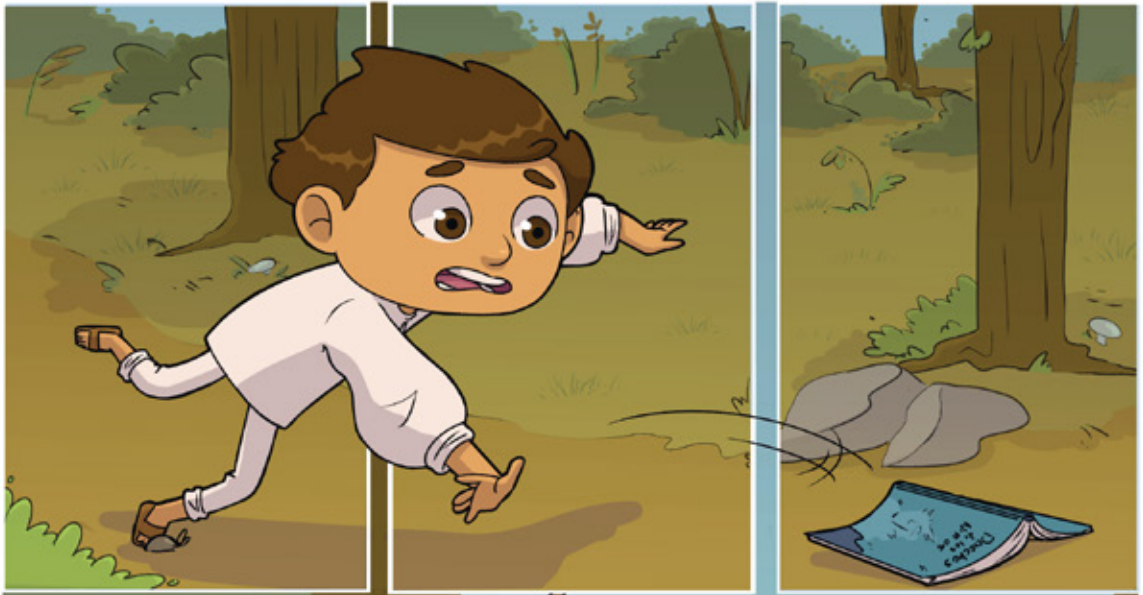

Ilustración y diseño editorial
Karina Martínez Merino

Guión
Carlos Raúl Rivero Padilla

Traducción al mixe bajo
Martha E. Ramírez Andrés
Maritza Germán Carrasco

Coordinación y edición
Norberto Zamora Pérez

Min
n'ukpu'ubéty

Ja pì'ik'èna'kè
Nèwaamp
Kuwaambè...

Kaj ñè'ègè omyèbèjñè!
¿Nej tàyè miich jèdu'un
mjanchjèya'ayè?

Jekyën, mënabë naxwiimbë ënajtj jyëmy'átyën, mënítëch ëëch jëdu'un njëya'ay'ajty. Ka'a mdsë'ëgë'ëy, yaa xëwiin naxwiinëch ëëch nyajpaatpë. Ja animal ajxy ujts jooty yuuk jootypëch ajxy xyppyu'ubejy jëdu'un du'un këxyë oy tyu'uyo'oyët.

Jim ma kapxtaaktëjkën ëjts
ëna'k të xyajnë'xë'ëy ma yë'
ë kapxta'agyëëbën mët ja
oy'ajt ween'ajt.

Janch jëdu'un je'e.
Pero maas mayë ku'
uduajt mjakmëedë.
¿Nej, ka'a jyëdu'unë
je'e, WIISTË?

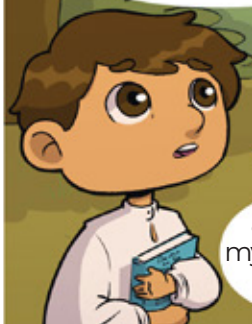
Nej ¿mmëgu'uk'
ajptyëm miich yë'ë
AYUUK JËYA'AY?

Ëëch je'e WIISTË. Ëëch ja
Nëwaamp Kuwaambë nnë'
ëdënaapy ngu'udënaapy
ma ja kapxta'agyëëbë
myinë'ëyën.

Jëdu'un ja yajně'ixëëbyë
të xyñëma'ay kuk ëjts pi'ik
'ëna'k ja ku'udu'jt nëgëxyë
nmëëdë ku ëjts ngapxta'
agët, paadyëts y'aixë'ëy
ku ëjts nnëxkët ma
kapxtaakt tëjkën.

Janch tëyë jëdu'un, pero ja
kapxta'agyëëbë ka'a ñë'ëje'
eyë je'e du'un ku mnëxkët
ma kapxtaakt tëjkën. May je'e
du'un ti jaty jyakmaajyaty.

¿Nej kajtëm je'e du'un
myëdëyë ku du'un mnëxkët
ma kapxtaakt tëjkën?

Ja ogyapxta'agyëëbë, ja oy yajně'
ixëëbyë je'e yajmaajyajpy mët ja oy
yajxón në'ëdijy në'ëmaybë nepy ja
kapxta'agyëëbë tyu'uyo'oya'añën.
Pë jii miich wiink ayuuk mmëdya'aky,
mmëdë ku'udu'jt ku ajxy metsk
ayuuk xyajně'ixë'ëwët.

Jëdu'unëchë ndaj të
xyñëma'ay ku jantë'
emweentyëk ja pi'ik'ëna'k
ajxy pënë tyaj tyeedyë y'
ayuuk ajxy jëdu'un jak'
abëjkëp.

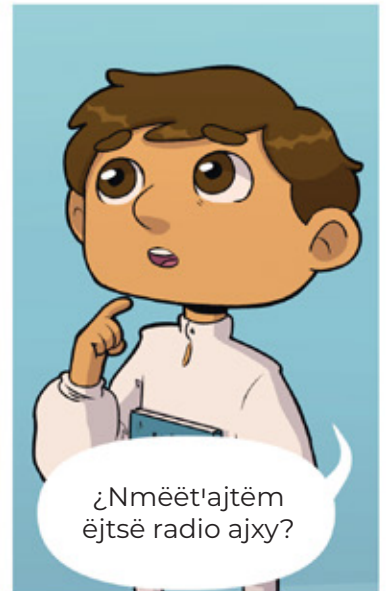
Ja kapxta'agyëëbë ajxy jëdu'un cham mëdyaakëm...jante' emchobaatp jëdu'un ku ajxy jëdu' un n'ijx nnëjwëëyëmët ti jaty nepy jaty ajxy jëdu'un yajtuumbëjpy ma yë'ë kapxyëëbë mëdya' agyëëbë myinë'ëyën.

¿nebyë ja internetën?

Mëdë radio, tyadsë televisiön, mëdë periódico, tyadsë revista.

Ix tuunkpaatp jëdu'un ku ajxy xyak'ixy'ajt xyajmëdoy'ajtëm ti jaty jëdu'un jajtëp tuunëp ma ja mëj naax mëj kajptën, mët mëdu' untyë naax wiin.

¿Nmëët'ajtëm ëjtsë radio ajxy?

Jëdu'un je'e. Agë jëdu'unë kajpt ajxy myëëdë, mëdyibë ajxy jëgem jaty yajpaatp ma yë'ë agats kajptën.

Awiink ma yë'ë kapxta'agyëëbën,
tëë ajxy jim ma kapxtaakt tējkkën
xyajmëtmëdyaakpë ma yë'ë oyl'ajt
ween'ajt myinë'ëyën. N'ukmëj'ya'
axyëché nmëgu'uk'ajpë KONEJY,
jëdu'un ëyaa xypyu'ubejtëm.

¡KONEJY!

Jëdu'un je'e, ja oyl'ajt ween'
ajtë Nëwaamp Kuwaambë
je'e je'e du'un n'ënëëmpy
kuk ëna'k xyñ'ë'ëgëpu'
ubejtëmët ku ënajytë t'ë nba'
ambejtëm, jim ma
jatyë clínica.

¡Jëdu'un je'e!

Pero ja oyl'ajt ween'ajtë Nëwaamp
Kuwaambë ka'a jyimyë je'e n'ë'
ëtuukpaady ku mba'ambédët, janë
mët je'e je'e yajkopkë'ëwaambë ku
ajxy oy ween kyay y'u'ugët, ku ajxy wa'
ats oy n'ëgyëwendë'adëëjët, mët ku
ajxy oy ween cho'ogët yeegët. Janë
jëdu'un du'umbë, ja ku'udujt ku ja
kunaax tsooy myajtúnët.

Kunaax tsooy...

Nebyëchë nmëgu'uk' ajpë tyeety'ápën. Ooyë clínica je'e kya'amëëdë, ¿nej tsooy'ajp je'e du' umbë?

¡Ja jëdu'un!

Ku yë'ë ujts yë'ë aay tsooy'ajpë du'un m' ixy'ádët jékyën yë cho'onda'aky mët yë' è jyante'emchobaady. Pero janë kap jëdu'un nmënaanëmbët ku je'e kya'atsobaady nebyë doctor ajxy tyuñën, ix tëë ajxy je'e mayjumëjt'aam ñëdun ñëgapxtaagë'ëy.

Awiink je'e ku ajxy je'e pyu' ubedyëë ma ja y'oy'ajt wyeeen'ajt ajxyën mët ku ja pa'am nëje'e yajnáxy, yë'ë kunaax tsooy, yë'ë je'e du'un mëët ja kajpt ajxy je'e du'un yajkajptkë'ëxë'p.

¿A nej, kajtëm
jëdu'un tu'uk
myaastsobaadyë
kejee ja jak tu'
ukpë?

Kaj, WIISTË. Metskë yë'e du'un
tyuunkpaady, a jawyiin je'e du'un
y'uk'yak'ixa'añ tii pa'am ënajty je'
e du'un mmët, jëdu'un du'un oy
mnëjwë'ëwët mëdyibë je'e du'
un oy xyppyu'ubedaamp.

KONEJY.
¿A yë'ëjëtš ku ajxy oy ween
ñëgyëwendë'adëëjët mët ku
ajxy oy ween cho'ogët
yëegët?

Ku mnëgyëwendë'adëëjët je'e je'e du'un
ñëneëmpy ku wa'ats oy mnëyak'idëëjët.
Pë kaj mnëgywendë'adyëë maas pakyë je
'e du'un mba'ambédët. Ku wa'ats oy
mnëyak'idëëjët m'oy'idaamp jëdu'un a
maas mëk maas juuñ ma mni'x mgopk
jëdu'un y'ida'añ.

Ku du'un wa'ats oy mnëyak'idëejët,
ku ajxy oy xy'abet xpyu'ubédët ma
yë'ë oy'ajt ween'ajt myinë'ëyën, ku
oy ween mgay m'u'ugët mët ku
ejercicio mdúnët, mëk juuñë mni'x
mgopk jëdu'un y'ida'añ mët m'oy'
ida'añ mween'ida'añ.

Jim kajpt jooty, tsuu jaty ëjts nnë'ëgë
ëyë'ëky nëwyinguyu'uch'aam jim ujts
jooty, a janë xmyëtnëkxp ëjtsë ntaj
nteetypë ya'abë ma mëj nëejën.

Oy jëdu'un, myak'ambëjpyë mgë'ë
mdeky je'le du'un. Pero nëgwentë,
ix ku mnë'ënëyajtsëchë'ëwëëjët.

Nnë'ëgëja'
amyedsaambyëch
jëdu'un, Dioskuju'
uyëp, KONEJY.

¡Jii nnëbyaatëm!

Ēech je'e KAA, ēech je'e nnēdēnaapy ngu'
udēnaapy mēdyiibē jēya'ay ajxy jēdu'un yajk'ēxē'p
nepy ja kyu'udujt wyinma'anty ajxyēn ǀMnējwēepy
tii yē'e du'un n̄nēēmpy?

Kaj, kábēch nwinjwē'
ēy, pero nja''
abégánēch jēdu'un.

Ja Nēwaamp
Kuwaambē mēdyibē
jēdu'un xyakjēya'agyē'
ēxē'ēgēp kap je'e n̄ē'
ētū'ukyē, may
mēbējnēbē je'e.

ǀjēdu'un nepy jyadyēē
tyuñēējēn ma ja oy'ajt ween'
ajtēn?

Te'emjyēdu'
unēts.

Je'e mēbēky jawyiin
n'uk'awanānēm tii je'
e du'un ja ku'udujt
winma'anty.

Je'e je'e du'un nebyē naax kajpt
ajxy jyu'uky'áty, tii ajxy tyuumpy
wyinmaapy, tii ajxy myēbējpy
mēt kyudyuumpy kyuñajxyp.
Kēwinduumē naax kajpt ajxy
myēēdē nepy ajxy jēdu'un kēxy
tijaty wyinjwē'ēy a tsobaatp je'e
du'un ku ajxy jēdu'un chēna'aw
jyu'uky'ádēt nepy ajxy je'e du'
un wyinjwē'ēyēn. Jēdu'unēts je'
e nēkxy kyē'ēxē'ēky ja du'un
jante'emchobaatpē ma ja ku'
udujt winma'andyēn.

A nej, ja kajptë xëë dsuu ajxy yakajtëbë mët ja kumëdyaakpë nej të myiñ të pyétyën, çagë jim je'e du'un myanaxë'ëy ma ja ku' udujt winma'andyën?

¡Ja'a Jëdu'un! Mët ja ayuuk tyats ku ajxy tii yajxón jaty y' ëduñ wyinmay: nepy ajxy y' ëy ya'axy, nepy ja mëdya'aky y' ity, mët nepy ja wit tukxy ajxy myëët'áty. Tsëk uk' yajmëbaatëm, ma miich yë'ë mgajptën, jante'emchobaatp ëdaa yuuk jootypë du'un, mijts mjje'ë yë'ë du'un.

¿Ëjts yë'ë yuuk jootypë nje'e'ajpy?

Jëdu'un je'e, kipxyë yë'ë jim myanaxë'ëy ma ja mgu'uduajt mwinma'anty ajxyën. Mmëjpedaakpy mijts yë'ë ajxy: m'a' ujnaxyp yë'ë ajxy, mwinwëdijpy yë'ë ajxy xëë jooty, mguy'ëëpy mguyaaxyp yë'ë ajxy o mmëëdë mëdya'aky ajxy ma yë'ë gyëxpën.

Jwe'endë yë'ë du'un chipë ma miich kyëxpën ix jabom jabom miich yë'ë jii mnaxë'ëy a tëë je'e du'un mmayujnë. Ëdaa yuuk jotypë kyëxpë miich yë'ë animal ajxy mmëtnëchogyëë mët mëdu' untyë yë'ë ujts yë'ë aay, yë'ë gyëxpë ja kunaax madsooyëëbyë ja ujts tsooy'ajpë ajxy pyaady o ja teety'aptëjk ja mëdya'aky ajxy jyëmëdyaaknáxy.

¡Jëdu'un je'e! Ku ja ku'udujt mmët' ádët mëdyibë du'un xyakjëya'agyë' ëxë'ëgëp je'e je'e du'un ku ja në'ap ku' udujt jëdu'un mgwendë'ádët, pero mët ja xëwiin naxwiin ma ajxy nyajtsënaabyejtëmbë.

Ni pënë mju'uky'ajt oy xykya'ayaj'yajtëgatsa'añ jëdu'un wiinkpë mmët'ádët mëdyii ënajty mga' amëtnëchojkëp: je'ejëts je'e du'un ku'udujt'ajp mëdyiibë jëya'ay ajxy jëdu'un yajk'ëxë'p nepy ja kyu'udujt wyinma'anty ajxyën. ¿M'ijxyp jëdu' unë ku ja ku'udujt jëdu'un këxyë ñëmyachëë, nebyë jëjjenë'ëybën, mëdyibë oy mga' ayajnëwya'xánëp?

A'ixëëpy je'e du'un ku ajxy nëgëxyë
kyumayë'ëwëëjët ix jante'emñëmayë
jëya'ay ajxy xii yaa chëna'ay a agë
tëgach jaty ajxy je'e. Në'ëgë a'ixëëpy
jëdu'un ku ja Nëwaamp Kuwaambë
ajxy tu'ukku'uduajt myëët'ádët, jëdu'un
ajxy agujk jotkujk jyu'uky'ajmúgët.

¡Ja kapxta'agyëëbë
metks ayuuk,
nëgëxyë je'e
kyumayë'ëy! ¡Mët ja
radio kajpt jootypë!

¡Jëdu'un je'e! Ja ku'udujt ma ti jaty
mëdyi jaty ajxy jëdu'un yajtuumbeypy
ma yë'ë kapxyëëbë mëdya'agyëëbë
myinë'ëyën kyumayëëpy je'e nëgëxyë, ix
oy ajxy je'e jim kyapxy myëdya'aky nepy
ajxy tyajy myay. Ku'udujt je'e du'un ku tii
m'ixy'ät mmëdoy'ädët ix kipxyë ajxy je'e
du'un pyaduñ maja ju'uky'ajt kajpt
jootypën; ku yë'ë ënajty mga'amëëdë,
kap ënajty je'e du'un mgumayë'ëyë.

Chamëch jëdu'un nwinjwë'ëy tii ajxy
jëdu'un ku mmëna'añ ku yë'ë
Nëwaamp Kuwaambë jëdu'un këxyë
nebyë nëjyëjjenëëyëbën. Ku ja
Nëwaamp Kuwaambë tu'uk nga'anë'
ëmëët'ajtmët, këxy ku'umënajp ja jak
nëje'ebë du'un.

¡Paadyëts jëdu'un chobaadymku ja Nëwaamp Kuwaambë ajxy këxyë n'ixy' ajtëmët!

Ni pënë Nëwaamp Kuwaambë oy xya'ayajtsëchë'ëwaanë, ku ënajty je'e m'ixyë oy je'e mnëwa'ana'añ. Paadyëts je'e du'un jyante'emchobaady. A paadyëts, je'e ëjts nduunk'ajpy ku ëjts je'e nnëwa'an nguwa' anët.

Tëë yë'ë nmëgu'uk'ajpë ajxy may myëdyaakëm. Dioskuju'uyëp KAA mëdë TSA'ANTY. Tëë ëjts oy oyë xpyyu'ubëty.

¡Jii ajxy nnëy'ijx nnëbyaatëm!

¡Jii ajxy nnëbyaatëm

Xondaakpëch jëdu'un ku du'un mwinjwë'ëy mëdu' untyë ja Nëwaamp Kuwaambë ajxy chobaatëm. Pero tu'uk kya'ajak'ity ja jante' emchobaatpë.

Nej myajpaady... ëëch ëda TOOTSY ajpë.

TOOTSY, miich ijty ka'a jak'ijp. ¿Oy myajmëtmëdya'aga'añ ma ja ku'udujtën ku mju'uky'ädët nej y'awinmâtsën?

¿Je'e du'un
mnënëemy ku axi'ik
axón mju'uky'ádèt?

Ku mju'uky'ádèt nej y'
awinmátsën je'e je'e du'un
ku axi'ik axón mju'uky'ádèt,
pero je'e jayëp'ajt maajyajp
ku ja ku'udujt mmëët'ádèt.

Tsëk yajmëbaatëm, jim mgajpt
jooty, në'ëgë maajyajp je'e du'un
ku nëë mmëët'ádèt jëdu'un du'un
mju'uky'ádèt nej y'awinmátsën:
tuumbejp je'e ma ajxy ñi'ipy
tyuñën, ku ja animal ajxy yakjëë'xy
yajpëky, ku ajxy je'e y'u'uky, madyu
'u ajxy je'e yajtuunkpaady jante'
emchobaatp. Ku pën y'adúgët
jëdu'un ja nëë ajxy mga'apaatnët,
ja mgu'uduajt ajxy je'e du'un
xymyëgëdye'eyëp.

Ku yè'è du'umë tuunk kya'
a'idèt...¿nej, mju'uky'
adaamp ëda'a ajxy jëdu'
un oy nej y'lawinmátsën?

Kaj. Jwe'endë ëjts
jëdu'un nga'akáyët.

Ku ja mNëwaamp Kuwaambë
jëdu'un mga'ayajtuumbédët mju'
'uky'ajt jooty, kap jëdu'un oy ni
jotkujk mnë'ëgëju'uky'adèt.

Jèdu'un du'un mju'uky'ádèt
nej y'awinmátsèn, a'ixèépy jèdu'
un ku du'un mnèjwè'èwèt ku ja
Nèwaamp Kuwaambè jyijè
mèdyibè du'un yajwingu'udsè'
ègè'èwaamp. Mènitèts jèdu'un oy
myajtuunkpada'añ. Ku ja
Nèwaamp Kuwaambè jèdu'un
kèxyè tyu'ukmúky, mxì'ik mxonda'
agèp je'e du'un; ku du'un tii xy'
adsègè'èwèt, axèèk ma'at ja ju'
uky'ajt jèdu'un ñaxy mèt kap
tyu'ukku'udujtè.

¡Nwinjwèèbyèch
jèdu'un!

Nnējwëëbyëch ku jëda'a
jante'emmyáy të m'abëky.
Ka'a du'un mja'adyëgóy,
mnë'ëgëyajwa'xëp ëdaa
du'un tii du'un të m'abëky.

Dioskuju'uyëp, pero...
¿nej óyëch nwi'
imbijtëgatsa'añ ma
mijtsën?

¡Oy! Ku pu'ubejpe ënajty
mënaa myajmaajaty yaa
ëjts nnë'ëgëyajpaady.

Jesús

A mja'amyédsép édaa du'un. Ku éjts ja Nēwaamp Kuwaambē n'ixy'ajtēm janē nwingu'udsē'égē'ēwaanēm ja wiink jēya' ayē kyu'udujt ajxy jēdu'unēmbē mēt ajxy nnēwa'anánēm.

¡Jii nnēbyaatēm AYUUK JĒYA'AY!
Dioskuju'uyēp.

Maam
¡uknējwē'ēw tii tē
jyadyēē!

Lic. Adelfo Regino Montes
Director General del Instituto
Nacional de los Pueblos Indígenas

Dr. Gustavo Adolfo Torres Cisneros
Coordinador General de Patrimonio Cultural,
Investigación y Educación Indígena

Marsel Paulina Bermúdez Gaona
Directora de Comunicación Social

El Sendero del Saber

Los derechos de la niñez indígena y afroamericana en México

Instituto Nacional de los Pueblos Indígenas (INPI)

Traducción a la lengua mixe del Istmo de Tehuantepec

México, 2024

Decenio Internacional de las Lenguas Indígenas

2022-2032 | DECENIO INTERNACIONAL DE LAS
Lenguas Indígenas